

JAKUB URBANIK (Warszawa)

Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna

Obraz prawa rzymskiego, który mamy, i który przedstawiany jest na wykładach uniwersyteckich, zbudowany jest przede wszystkim na podstawie źródeł dogmatycznych. Fragmenty dzieł jurystów zawarte w kompilacji justyniańskiej, rozmaite akty prawne (głównie konstytucje cesarskie) kształtują nasz ogląd prawa starożytnych Rzymian. Jest to jednak prawo, jakie powinno być w zamyśle jego twórców, a nie takie, jakie realnie funkcjonowało.

Stosunkowo niewielka część źródeł poznania prawa rzymskiego ukazuje rzeczywistą praktykę prawną. Dokumenty świadczące o niej pochodzą głównie z terenu Egiptu. Sporządzone na papirusie, przeważnie w języku greckim, a właściwie w jego hellenistycznym wariacie – *koiné*, pomagają odtworzyć panujące tam zwyczaje prawne. Codziennosc obrotu na pozostałych terenach imperium pozostawałaby nieznana, gdyby nie zabytki epigraficzne¹. Ważne miejsce wśród nich zajmują tak zwane tabliczki woskowe

¹ Por.: przede wszystkim V. Arangio-Ruiz, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani III: Negotia*, Florentiae 1969, *passim* – dalej cytowane jako *FIRA* III.

² Zaliczenie „tabliczek” do zabytków o charakterze epigraficznym, a nie na przykład papirologicznym jest czysto umowne. Inne podstawowe źródła dokumentów na tabliczkach poza omawianymi poniżej Archiwum Sulpicjuszy i sporadycznymi znaleziskami (takimi jak na przykład Tabliczka z Rawenny – *FIRA* III n° 134) to:

- rumuńskie Roşia Abruđului (Montana) (węgierski Verespatak, starożytna Alburnus Maior) w Dacji, skąd pochodzą tabliczki z epoki Antoninów (wydanie Th. Mommsen i K. Zangermeister, *CIL* III, Berlini 1873, 921nn.; patrz także: V. Şotropa, *Le droit romain en Dacie*, Amsterdam 1990, 6; a przede wszystkim: G. Ciulei, *Les triptyques de Transylvanie*, Zutphen 1983);
- Herculaneum, gdzie już w XIX wieku odnajdywano stosunkowo liczne tabliczki (a przede wszystkim archiwum związane z Lucjusem Comianusem Primusem odnalezione w oraz w pobliżu tak zwanej *Casa di Bicentinaro*) – cytowane dalej TH.
- Pompeje i ich okolice (w samych Pompejach odkryto między innymi archiwum Caiusa Caeciliusa Lucundusa w roku 1875 – wydanie: K. Zangermeister, *CIL* IV Suppl. 1, Berolini 1898, 276 nn.).

Wszystkie dostarczają materiał pozwalający poznać rzymski sposób sporządzania dokumentów. Trzeba jednak pamiętać, że wyniki dociekań będą przedstawiały istotną wartość jedynie dla te-

(*tabulae ceratae*)². Mowa tu o dokumentach poświadczających dokonanie czynności prawnej, sporządzonych na żłobionych i powleczonech „woskiem” (*cera*)³ płytkach drewnianych. Opieczętowane przez świadków, stanowiły dowód w przypadku ewentualnej kontrowersji pomiędzy kontrahentami.

W pierwszej części niniejszego artykułu zostanie przedstawione jedno z ważniejszych źródeł tabliczek ostatnich lat oraz sposób sporządzania tabliczek woskowych; w drugiej na przykładach kilku dokumentów chcę pokazać znaczenie Archiwum Sulpicjuszy dla poznania rzymskiej praktyki prawnej.

1. Tabellae Pompeianae Sulpiciorum. Archiwum Sulpicjuszy z Puteoli przyniosło poważny materiał źródłowy do badań nad praktyką prawną w pierwszym wieku⁴. Tabliczki te nie tylko potwierdzają znane z innych źródeł cechy wielu „instytucji” prawa rzymskiego, lecz także przynoszą interesujące wiadomości na temat ich zastosowania w praktyce. Wykazują one częstokroć dalekie odejście od obowiązującej doktryny.

a) Przekaz tabliczek. Fakt zachowania tabliczek w Herkulanum, Pompejach i Murécine zawdzięczamy feralnemu wybuchowi Wezuwiusza 24 sierpnia 79 roku. Znaleźiska różnią się jednak sposobem dotrwania do naszych czasów. Pompeje i Herkulanum zasypały gorące popioły wulkaniczne i zalała wrząca lava. Gwałtowne podniesienie się temperatury otoczenia, przy braku swobodnego dostępu powietrza atmosferycznego (tlenu), doprowadziło do całkowitej karbonizacji elementów drewnianych w wyposażeniu domów – w tym także tabliczek.

Z kolei tabliczki znalezione w położonym nad rzeką Sarno domu na tak zwanym *agro Murécine* zachowało gorące błoto, które zalało tę budowlę.

renów, z których pochodzi materiał i dlatego porównywanie tabliczek dackich i kampanskich może doprowadzić jedynie do wniosku, że co do ich sporządzania obowiązywały odmienne reguły. Są to nie tylko różnice czysto techniczne (na przykład w tabliczkach dackich także strona czwarta była częściowo żłobiona i powlekana woskiem, kanał na pieczęcie był przesunięty wyraźnie w prawo), ale także w treści i zawartości dokumentów (por. na przykład *FIRA* III n° 122 i 123; dokumenty te, zaświadczaające o *mutuum* sformułowane są zupełnie inaczej niż dokumenty pompejańskie). Dlatego próby interpretacji jednych zabytków w porównaniu do podobnych charakterem dokumentów z innych obszarów mogą mieć znaczenie jedynie pomocnicze, którego nie należy przeceniać. Por. też R. Pintaudi – P. J. Sijpesteijn, *Tavolette lignee e cerate da varie collezioni*, Firenze 1989, *passim*).

³ W rzeczywistości substancja ta niewiele ma wspólnego z woskiem. Została zidentyfikowana przez S. Augusti, *Sulla natura e composizione delle tavolette cerate*, «Rendiconti dell'Accademia di archeologia e belle arti» (dalej cyt. jako RAAN) 37 (1962) 127 n., jako szelak – żywica otrzymana z pewnych azjatyckich drzew po potraktowaniu ich wydzieliną owadów z rzędu pluskwiaków, składnik między innymi werniksów i laku.

⁴ Wszystkie daty w niniejszym artykule, o ile nie określono inaczej, odnoszą się do lat po narodzeniu Chrystusa.

Poziom morza i, co za tym idzie, lądowych cieków wodnych podniósł się w wyniku towarzyszącej wybuchowi *tsunami*. Doprowadziło to do idealnej konserwacji zabytku – w wirydarzu doskonale zakonserwowały się krzaki mirtu – która jednak okazała się być wysoce nietrwałą. W chwili odkrycia tabliczki były w stanie niemalże identycznym z tym, w którym je zostawiono. Niestety wpływ czynników atmosferycznych, a także nieumiejętna konserwacja i osuszenie tabliczek doprowadziły do ich prawie całkowitego zniszczenia. Stąd też lektura także tych zabytków przedstawia istotne trudności.

Budowla z Murécine została odkryta w roku 1959 podczas prac prowadzonych nad wielkim łukiem autostrady mającej prowadzić z Salerno do Neapolu⁵. W trakcie robót ziemnych natrafiono na pozostałości nieznanej dotąd budowli, zniszczonej tak jak i dwa słynne miasta, w roku 79 przez wybuch Wezuwiusza. Mieściła się ona na obszarze identyfikowanym pierwotnie jako zabudowania portu morskiego Pompejów, ostatnio raczej jako portu rzecznego⁶. Odkrycie dokonane zostało w miejscu położonym około 600 metrów w kierunku południowym od Bramy Stabiańskiej, niezbyt daleko od południowego brzegu kanału Bottaro. Ze względu na pospieszny i prowizoryczny charakter wykopalisk, *villa* nigdy nie została odkryta w całości. W trakcie prac odkopana została północna część *viridarium* i przylegający fragment otaczającego go perystylu. Od strony północnej oraz zachodniej rozmieszczone były podobnie umeblowane pokoje z sofami biesiadnymi i małymi stołami. Były to sale jadalne (*triclinia*). Wzbudziła zaniepokojenie – liczba *tricliniorum* – było ich przynajmniej pięć (a prawdopodobnie jeszcze więcej)⁷. Nie znane jest przeznaczenie budowli, na temat ten wysunę-

⁵ M. Pagano, *L'edifizio dell'agro Murécine a Pompei*, RAAN 58 (1983), 325–361, przedstawia najpełniejsze opracowanie dotyczące wykopalisk i ich charakteru ilustrując swoje wywody licznymi planszami i rycinami. Autor koncentruje się przede wszystkim na aspekcie archeologicznym. Historię wykopalisk przedstawiają, zajmując się także obszernie odkryciem tabliczek: G. Camodeca, *L'Archivio Puteolano dei Sulpicii I*, Napoli 1992, 3–23 oraz P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden* (= *Freiburger Rechts-geschichtliche Abhandlungen*, Neue Folge – Bd. 26), Berlin 1997, 23–31; we wszystkich tych pozycjach można znaleźć odnośną bibliografię, głównie odwołania do dziennika wykopalisk prowadzonego przez G. Campo oraz do wstępnych raportów powykopaliskowych przedstawionych przez nadzorującą wykopaliska O. Elia i L. D'Amore.

⁶ Przebieg zarówno Sarno jak i morskiej linii brzegowej, w czasach starożytnych był inny niż obecnie. Por. badania geomorfologiczne i mapy w E. Fumari (wyd.), *Neapolis – progetto sistema per la valorizzazione integrale delle risorse ambientali e artistiche dell'area vesuviana*, II.4: *Nuovi contributi all'identificazione del litorale antico di Pompei*, Roma 1994, 245 nn. Tamże przedstawiono streszczenie poglądów dotyczących istnienia portu rzecznego w Pompejach (oprócz nie pozostawiającego wątpliwości portu morskiego u ujścia Sarno). Na stronach 256–259 przedstawiono dane dotyczące szczególnie *agro Murécine*.

⁷ To właśnie z ich powodu *villa* nazwana została „*Villa dei triclini*”; nie ma ona dokładnych odpowiedników wśród znalezisk archeologicznych na terenie śródziemnomorskim, co utrudnia znacznie interpretację zabytku.

to rozmaite hipotezy⁸. Najprawdopodobniej mamy do czynienia z rodzajem „klubu” – miejsca zebrań i wspólnych posiłków jakiegoś, bliżej nieznanego⁹, *collegium*.

23 lipca 1959 odnaleziono pośród pozostałości *triclinium B* pierwsze tabliczki woskowe, w liczbie około 60, dzień później zaś inne umieszczone w koszu z wikliny. Ostatecznie wedle szacowań nadzorującej wykopaliska Elia liczba odnalezionych tabliczek miałyby wynosić około 300.¹⁰ Ta kalkulacja została potwierdzona teoretycznymi wyliczeniami przez Giuseppe Camodeca¹¹. Najprawdopodobniej i kosz, i tabliczki „luzem” umieszczono w tym pokoju jako nie przedstawiającą większej wartości „makulaturę”. Wniosek taki nasunął się natychmiast po stwierdzeniu, że najmłodszy z dokumentów archiwum datowany był na rok 62¹² – a zatem na 17 lat przed wybuchem. Oprócz tego żaden z dokumentów nie został sporządzony ani w Pompejach ani w ich okolicy. Znakomita ich większość nosi adnotację *actum Puteoli*. Zostały sporządzone i dotyczyły dzisiejszej Pozzuoli, od starożytności do chwili obecnej jednego z najważniejszych portów na wschodnim wybrzeżu Półwyspu Apenińskiego.

Torf, z którego wydobyto tabliczki, izolując pokryte szelakiem drewno od dostępu powietrza zapobiegł procesowi butwienia. Niestety w zetknięciu z powietrzem tabliczki zaczęły gwałtownie niszczyć. Dlatego Camodeca był w stanie zidentyfikować nie więcej niż 170 tabliczek pośród 272 ułomków¹³. Sytuację tę pogarsza jeszcze fakt, że dokumentacja fotograficzna znaleziska została wykonana niedbale i niedokładnie. Istnieją 302 fotografie dokumentujące tabliczki (numery inwentarzowe Wyższego Nadzoru Archeologicznego w Neapolu: A 13510-13726 oraz 14670-14754), wykonane jeszcze w chwili, gdy stan tabliczek nie pozostawiał nic do życzenia. Jednakże spora ich część to kolejne fotografie tej samej tabliczki. Nie zastosowano poza tym żadnego systemu odnośników, które umożliwiłyby identyfikację reprodukcji z oryginałem. Nadto, jak wynika z badań Camodeca, część tabliczek nigdy nie została sfotografowana. Wszystko to sprawia, że w chwili obecnej próby odczytania oryginałów są bardzo trudne, często nawet fotografie wykonane w świetle podczerwonym nie wnoszą wiele.

Pierwsi wydawcy nie poradzili sobie z odczytaniem tabliczek w sposób zadawalający. Powstały „*lettura manifestamente incomprensibili o insostenibili, veri e propri «mostra»*”¹⁴, których w żaden sposób nie dało się zaakcep-

⁸ Szerzej przede wszystkim M. Pagano, *L'edeficio...*, cit. (n. 5), 347nn.

⁹ Próby jego określenia przy pomocy interpretacji fresków i ich tematyki nie okazały się zadawalające.

¹⁰ S. Augusti, *Les tablettes de Pompéi témoignage importante de l'écriture antique* „Archeologia” 12 (1966) 43, natomiast określa ich liczbę na około dwieście. Różnica wynika z postępującego zniszczenia znaleziska.

¹¹ G. Camodeca, *L'archivio...*, cit. (n. 5), 10–11.

¹² Najstarszy zaś najprawdopodobniej na rok 26.

¹³ Patrz przypis 10.

¹⁴ G. Camodeca, *L'archivio...*, cit., 1.

tować, ich analiza także musiała pozostać niepełna i niedokładna. Sytuację tę próbowali naprawić kolejni badacze zajmujący się Archiwum Sulpicjuszy: Bove¹⁵, Crook, Manthe, a przede wszystkim Wolf, który nadał wydanym przez siebie dokumentom z archiwum nowe *siglum*: TPN (*Tabulae Pompeianae Novae*)¹⁶. Ostateczna edycja i numeracja dokumentów pochodzi od autora edycji wszystkich nadających się do publikacji dokumentów Sulpicjuszy – Giuseppe Camodeca¹⁷.

b) a Cai Sulpicii – bohaterowie tabliczek. Już pierwsze, nawet pobieżne, próby lektury tabliczek przyniosły dwie istotne wiadomości. Otóż w większości dokumentów występowali *Cai Sulpicii*. Zaś miejscem dokonania znamienitej większości czynności prawnych udokumentowanych w TPSulp. były nie Pompeje, a Puteoli. Kim byli *Cai Sulpicii*?¹⁸ Tabliczki wymieniając cztery osoby noszące te *praenomen* i *nomen*: Caius Sulpicius Faustus (występuje w najstarszych tabliczkach), Caius Sulpicius Cinnamus (ten występuje najczęściej), Caius Sulpicius Eutychus, Caius Sulpicius Onirus (jedynie w trzech dokumentach powstałych po roku 61).

Ze stu kilkudziesięciu dokumentów (a przede wszystkim z mówiących wprost o zależnościach między Sulpicjuszami TPSulp 72 i TP 30) wydaje się

¹⁵ L. Bove, *Documenti processuali dalla Tabulae Pompeianae di Murecine*, Napoli 1979; IDEM, *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sulpici*, Napoli 1984.

¹⁶ Dokładna bibliografia ich wydań patrz: P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden...*, cit., 345nn.; G. Camodeca, *L'archivio...*, cit., 7.

¹⁷ G. Camodeca, *Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpicii. I. Le TP. 67 e 68; II. Nuovi documenti processuali, „Puteoli” 6 (1982) 3–53; Idem, Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpicii. III. Emptiones con stipulatio duplae (TP. 98; 57; 103); IV. I documenti vademoniai (TPSulp. 1–21), „Puteoli” 7/8 (1983–1984) 3–69; Idem, Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpicii. V. TP. 61; TP. 30; TP. 65; TP. Inv. 14370; TP. 22.4; TP. 21.4, „Puteoli” 9–10 (1985–1986), 3–40; Idem, Le 'emptiones' con 'stipulatio duplae' dell'archivio puteolano dei Sulpicii (TP. 98; 57; 103), „Labeo” 33 (1987) 24–47; Idem, Per una riedizione dell'archivio puteolano dei Sulpicii. V. Il dossier di Euplia di Milo e i nomina arcaria; VII. TP. 66, „Puteoli” 12–13 (1988–1989), 3–63; wszystkie te publikacje ilustrowane są reprodukcjami i apografami tabliczek. Wyniki tych badań zebrano w Idem, *L'archivio...*, cit. (n. 5), *passim*. Najnowsze dane przynosi: Idem, *Nuovi documenti dell'archivio Puteolano dei Sulpicii*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” 61 (1995) 693–705. W najbliższym czasie ma się ukazać pełne wydania TPSulp.: G. Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)*. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii, Roma 1999. W niniejszej pracy posługuję się, o ile jest to możliwe, lekturami G. Camodeca (*siglum* TPSulp.) wedle podanych wcześniej publikacji oraz przedstawionymi na prowadzonym przezeń seminarium „Epigrafia giuridica” w Dipartimento di Diritto Romano e Storia della Scienza Romanistica Wydziału Prawa Uniwersytetu Fryderyka II w Neapolu. Tabliczki nie wydane ponownie przez Camodeca w dotychczasowych publikacjach cytuję jako TP. Już po oddaniu artykułu do druku ukazała się edycja finalna Tabliczek Sulpicjuszy: G. Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*, Roma 1999. Z oczywistych względów mogłem ją uwzględnić tylko tam gdzie przynosi ona istotne zmiany w stosunku do poprzednich edycji.*

¹⁸ O nich przede wszystkim G. Camodeca, *Per una riedizione dell'archivio Puteolano dei Sulpicii. V. TP. 61; TP. 30; TP. 65; TP. Inv. 14370; TP. 22.4; TP. 21.4, „Puteoli” 9–10 (1985–1986), 18–24; Idem, L'archivio...*, cit. (n. 5), 23–34; P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden...*, cit. (n. 5), 57–66.

wylaniać obraz Sulpicjuszy jako bogatej *familii* wyzwolenców, trudniących najprawdopodobniej bankierstwem¹⁹ w sporym portowym mieście Puteoli. Odtworzenie ich działalności jest tym trudniejsze, że archiwum jest z pewnością wyborem dokumentów, niewielką częścią rzeczywistego archiwum Sulpicjuszy.

Zapewne w działalności zapoczątkowanej przez Faustusa (pojawia się we wszystkich dokumentach od roku 26 aż do 40) pomagał mu jego wyzwolenc i prokurator Cinnamus (od roku 42 pojawia się już samodzielnie). Nie był on jednak współnikiem Faustusa²⁰. Być może Faustus wycofał się później z aktywnej działalności (później pojawia się jedynie sporadycznie) by wreszcie w roku 52 zniknąć zupełnie z archiwum. Ostatni dokument, w którym poświadczony jest Cinnamus, pochodzi z roku 56. Ostatnie cztery dokumenty (z których trzy datowane są po lutym 61) wprowadzają Onirusa, który zdaje się przejąć interes swoich poprzedników.

Jak archiwum przywędrowało do Pompejów? Pozostaje to w sferze domysłów. Jest możliwe, że Onirus lub jakiś jego spadkobierca przewiózł dokumenty przenosząc się z Puteoli do Pompejów. Trzęsienie ziemi roku 62 mogło odegrać w tej historii jakąś ważną rolę. Pytania te, z braku źródeł, pozostaną najprawdopodobniej bez odpowiedzi. Ostatnią kwestią wymagającą podkreślenia jest stwierdzenie, że określenia „archiwum” nie należy traktować dosłownie. Z całą pewnością zbiór dokumentów odkryty w roku 1959, był wyborem aktów prawnych. Wyborem dokonany wedle nieznanych kryteriów (może przypadkowo?), być może przez osobę, która złożyła tabliczki w *triclinium B* w willi z Murécine²¹.

¹⁹ Świadczyłyby o tym zarówno typy czynności prawnych dokonywanych przez Sulpicjuszy – przede wszystkim pożyczki, opiewające na sumy nierzadko przekraczające 50.000 sesterców, a także TPSulp. 82, która poświadcza otrzymanie przez Patulcję Erotis od Caiusa Sulpiciusa Cinnamusa sporej sumy pieniędzy uzyskanych z aukcji. Cinnamus pełniłby zatem funkcję *coactor argentarius*. Szerzej na ten temat: P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden...*, cit. (n. 5), 54–56, tamże najnowsza bibliografia dotycząca bankierów i banków w Rzymie.

²⁰ Hipotezę istnienia spółki bankierskiej pomiędzy Faustusem i Cinnamusem P. Gröschler, *Die tabellae-Urkunden...*, cit., 57–66., przekonująco wyklucza. Argumentuje, że gdyby istniała pomiędzy nimi *societas*, niepotrzebna byłaby wzmianka o tym, że Cinnamus odbiera wierzycelność Faustusa w TPSulp. 72, wszak w spółce bankierskiej współnicy byli wierzycielami solidarnymi. W tej samej pracy Gröschler próbuje opisać stosunki finansowe między bankierami starając się interpretować *nomina arcaria* jako rodzaj poświadczenia współczesnego przekazu. Szerzej: J. Urbanik, *Review of Peter Gröschler's Die tabellae-Urkunden...*, JJP 27 (1997) 173–175. G. Camodeca, *L'archivio...*, cit. (n. 5), 13, uważa, że Cinnamus był *libertus procurator* Faustusa.

²¹ Fragmentaryczny obraz dopełnia być może kolejny zabytek epigraficzny. Jest to odnaleziona w Pozzuoli w roku 1874 inskrypcja nagrobna mówiąca o wzniesieniu grobowca familijnego dla Sulpicjuszy (*Ephemerica Epigraphica* VIII 451). Dobrze zachowana inskrypcja, powstała (datowanie paleograficzne) najpewniej w epoce julijsko-klaudyjskiej, głosi co następuje: *C(aius) Sulpicius Heraclida / sibi et / C(aio) Sulpicio Hygino patron(o) / et Hygino et Fausto et Oniro / et Heraclidae filiis suis et / Harmoniae uxori et / libertis liberatibusque suis posterisque*. Wśród czworga dzieci fundatora występują Faustus i Onirus. Pierwsze *cognomen* jest dosyć rozpowszechnione wśród wyzwolenców. Stosunkowo rzadkie drugie *cognomen* pozwoliło G. Camodeca stwierdzić, że bohaterowie dokumentów i wymienione w inskrypcji osoby łą-

c) **Sposób redagowania dokumentów.** Istotną i interesującą kwestią jest sposób sporządzania aktów prawnych na tabliczkach²². Zasady te są właściwe jedynie dla terytorium Kampanii (w najlepszym razie Italii) w połowie pierwszego wieku²³. W przypadku archiwum Sulpicjuszy nie różnią się one od tych, które Karl Zangermeister opisał dla dokumentów z archiwum Caiusa Caeciliusa Iucundusa²⁴. Podstawowym prawidłem dotyczącym prawie wszystkich znanych dokumentów na tabliczkach woskowych jest występowanie w nich tekstu aktu prawnego dwa razy. Najpierw jako zapieczętowana *scriptura interior* stanowiąca rzeczywisty dowód w ewentualnym sporze; a potem jako dostępna dla każdego *scriptura exterior*. W przypadku praktyki kampańskiej regułą jest, że *scriptura exterior* dokładnie odtwarza tę *interior*²⁵.

„Surowe” tabliczki wykonywano zawsze tak samo, dopiero miejsce zajmowane w dokumencie nieco różnicowały ich wygląd. Jest to pomocne przy stwierdzaniu, z którą częścią dokumentu mamy do czynienia (co przede wszystkim należy uczynić przed zabraniem się do lektury). Z bukszpanu lub jodły przycinano deseczki o wymiarach mniej więcej 12 na 14 na 2 centymetry²⁶. Żłobione z jednej strony (na zewnątrz pozostawiano około centymetrową „ramkę”) pokrywano „woskiem” (szelakiem). W „ramce” wiercono dwa otworki dla ułatwienia połączenia tabliczek w jedną całość. Na powierzchni woskowanej pisano rylcem (*graphium*) wydrapując litery. Na powierzchni niezłobionej litery stawiano atramentem.

Podstawową różnicą, rysującą podział *tabulae* jest liczba tabliczek tworzących jeden dokument. Dzielą się one zatem na dyptyki i tryptyki²⁷. W inny sposób zapisywano jedne i drugie.

czą bliskie, być może rodzinne, więzi. Chociaż twierdzenie to jest bardzo prawdopodobne pozostawia jednak pewne wątpliwości. Czy rzeczywiście Onirus z dokumentów mógł być bratem Faustusa? Wszak pojawia się w nich 9 lat po tym jak znika z nich Faustus. Dlaczego Faustus nie nosi odróżniającego go przydomka *Maiores*, tak jak się to dzieje w dokumentach z wczesnych lat czterdziestych? Brak Cinnamusa w inskrypcji jest o tyle zrozumiałe, że mieści się on w kategorii „wyzwolenicy”.

²² Na ten temat ostatnio najszerzej: G. Camodeca, *Nuovi dati sulla struttura e funzione documentale delle tabulae ceratae nella prassi campana*, Comm. Hum. Litt. Vol. 104 (Helsinki 1992), 59–77 oraz Idem, *Nuovi dati dagli archivi campani sulla datazione e applicazione del SC. Neronianum*, „Index” 21 (1993) 353nn.

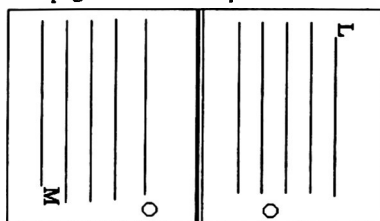
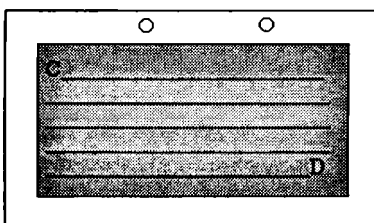
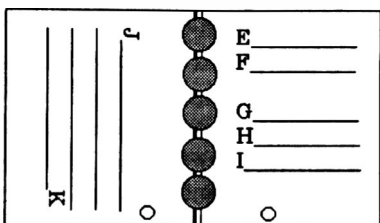
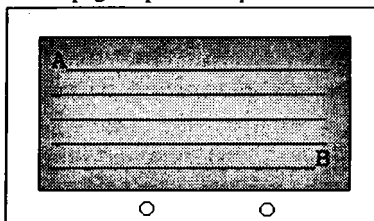
²³ Już tabliczki dackie wykazują daleko idące różnice, podobnie tabliczka z Rawenny. Por. przypis 2.

²⁴ Patrz przypis 2.

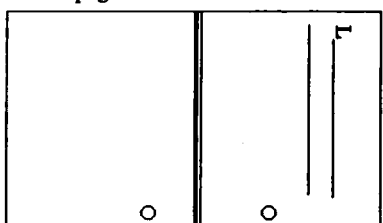
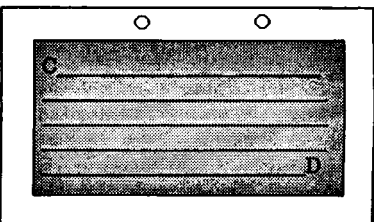
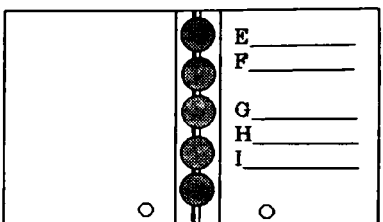
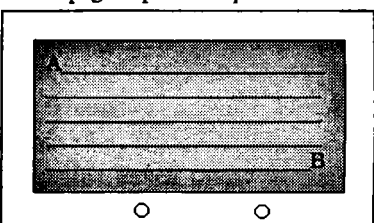
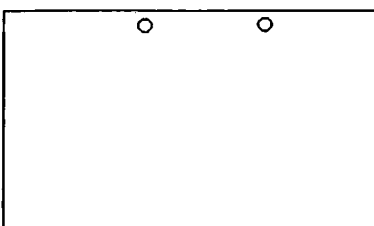
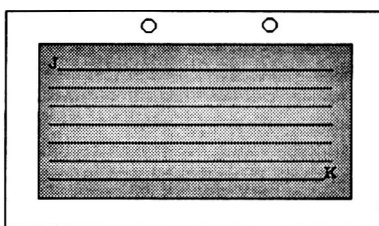
²⁵ W przypadku *chirographum* różnice, na przykład w ortografii, wynikają z tego, że właściwy dokument zapisywany był przez dokonującego czynności prawnej, nierzadko niezbyt biegłego w łacinie pisanej, zaś jego zewnętrzna kopia przez zawodowego skrybę. Redakcję *scripturae exterioris* może też cechować pewna skrótowość zapisu (ale nie jest ona nigdy streszczaniem *scripturae interioris*).

²⁶ Znane są również tabliczki o większych wymiarach, te jednak miały inne przeznaczenie – pisano na nich listy, a z aktów prawnych – testamenty.

²⁷ Zachowały się także poliptyki, te dla dokumentacji czynności prawnych używano jedynie przy sporządzaniu testamentów.

Tab. I pag. 1: koniec *scriptura exterioris*Tab. I pag. 2: pocz. *scripturae interioris*Tab. II pag. 4: pocz. *scripturae exterioris*
oraz pieczęci i *signatores*Tab. II pag. 3: koniec *scripturae interioris*

Ryc. 1. SCHEMAT DYPTYKU

Tab. I pag. 1: *index*Tab. I pag. 2: pocz. *scripturae interioris*Tab. II pag. 4: pieczęci w *sulcus* i
*signatores*Tab. II pag. 3: koniec *scripturae*
interiorisTab. III pag. 5: *scriptura exterior*

Tab. III pag. 6

Ryc. 2. SCHEMAT TRYPTYKU

α. **Dyptyki** (patrz ryc. n° 1). Treść dokumentu zaczynała się na drugiej stronie pierwszej tabliczki (oznacza się ją w wydaniach jako tab. I, pag. 2). Na powleczonej szelakiem powierzchni pisało rylcem, tak, że otwory do łączenia znajdowały się pod tekstem (A–B). Tekst kontynuowano na pierwszej stronie drugiej tabliczki (tab. II pag. 3), w ten sposób, że otwory znajdowały się ponad zapisem (C–D). Po zamknięciu obwiązywano tabliczki lnianym sznurkiem (dokładnie w połowie szerokości tabliczki, często zaś dla lepszego zabezpieczenia wykonywano nacięcia na krawędzi, przez które prowadzono sznurek). Na drugiej stronie drugiej tabliczki (tab. II, pag. 4) na sznurku przystawiano pieczęcie świadków. Po ich prawej stronie zapisywano atramentem na niezłobionej powierzchni nazwiska właścicieli pieczęci w dopełniaczu (E, F, G, H, I). Po lewej zaś, równolegle do sznurka rozpoczynano zapis kopii dokumentu, także atramentem, w taki sposób, że otwory do łączenia znajdowały się po prawej stronie tekstu (J–K). Zapis kontynuowano na pierwszej stronie tabliczki pierwszej (tab. I, pag. 1), równolegle do przebiegu sznurka, tak, że otwory znajdowały się ponownie po lewej stronie tekstu (L–M). Dodatkowo mógł istnieć indeks wykonany na wolnej części tab. I, pag. 1 lub jednym z dłuższych boków.

β. **Tryptyki** (patrz ryc. n° 2). W tryptykach w zasadzie²⁸ nie występuje kopia atramentowa. Zamiast niej za zapieczętowanymi tab. I i II (na ich stronach 2 (A–B) i 3 (C–D) znajduje się, tak jak w przypadku dyptyku, *scriptura interior*) dołączana jest trzecia. Na pierwszej stronie tej tabliczki (tab. III, pag. 5), złobionej i woskowanej, zapisuje się ponownie cały tekst dokumentu²⁹, poniżej otworów (J–K). By umożliwić dokładne zamknięcie dokumentu pośrodku tab. II, pag. 4 wycinano przez całą długość tabliczki prostopadłościenny rowek (*sulcus*) o szerokości około centymetra. W nim umieszczono pieczęcie. Nazwiska *signatores*, bez zmian, znajdują się po prawej stronie pieczęci, lewa pozostaje pusta³⁰ (E, F, G, H, I). Indeks, o ile była taka potrzeba, sporządzano bądź na tab. III, pag. 6 bądź na tab. I, pag. 1 (L). Jeśli go nie było strony te pozostawały wolne. Trzecia tabliczka była nie tylko kopią dokumentu lecz także chroniła pieczęcie przed zniszczeniem.

Jak już powiedziano różnice występujące w konstrukcji dyptyków i tryptyków umożliwiają stwierdzenie, jaką część dokumentu reprezentuje posiadany fragment. Otwory u dołu mają zawsze strony pierwsza, druga, czwarta i szósta. Otwory u góry jedynie strony trzecia i piąta. Strona czwarta dypty-

²⁸ Poza nielicznymi wyjątkami, znanymi głównie z Herculanium i sporadycznie z Murécine (TPSulp. 27), jest to tak zwana *tertia scriptura*.

²⁹ Czasem mogą w nim wystąpić skróty, lub pewne rozbieżności, zwłaszcza w przypadku *chirographa*. Patrz także *supra* przypis 25.

³⁰ Czasem jednak i to miejsce pozostaje zapisane drugą kopią dokumentu (*tertia scriptura*). Atramentowy zapis umieszczany tak jak w dyptyku, zaczynał się po lewej stronie pag. 4 i kończył na tab. I, pag. 1.

ku różni się od strony czwartej tryptyku brakiem *sulcus* oraz występowaniem kopii aktu. Strona piąta powinna nosić kompletną kopię dokumentu. Strona szósta w zasadzie powinna być nie zapisana. Na stronach drugiej i trzeciej znajduje się autentyczny tekst dokumentu, zapisany zawsze na obydwu powierzchniach (nawet jeśli dokument teoretycznie mógł się zmieścić na jednej). We wszystkich znanych archiwach potwierdza się reguła znacznej przewagi liczebnej tryptyków nad dyptykami. Zwiększa się ona wraz z upływem lat. Wydaje się, że wygodniejsze tryptyki (trzecia tabliczka chroniła przed zniszczeniem pieczęcie świadków, a także mogła być odłączana od całego dokumentu i przekazywana zainteresowanej osobie) wypierały stopniowo mniej poręczne dyptyki.

γ. Wpływ *Senatusconsultum Neronianum adversus falsarios*. Dwa źródła przynoszą wiadomość o uchwalonym za czasów Nerona³¹ *senatusconsultum* zwróconym przeciw fałszerzom dokumentów:

[Suetonius, Nero 17] *Adversus falsarios tunc primum repertum ne tabulae nisi persuasae ac ter lino per foramina traiecto obsignarentur.*

[Pauli Sententiae 5,25,6] *Amplissimus ordo decrevit eas tabulas, quae publici vel privati scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa <et ima Mo> marginis ad mediam partem perforatae triplici lino constringantur atque impositae supra linum cerae signa imprimantur, ut exteriori scripturae fidem interior servet. Aliter prolatae nihil momenti habent*

Jak wynika z tych tekstów, tak zwane *Senatusconsultum Neronianum adversus falsarios* wprowadzało obowiązek przewiercenia osobnych dziurek, pośrodku szerokości tabliczki. Takie tabliczki zwane są w doktrynie *pertuasae*. Miał w nich być trzy razy przeprowadzany sznur lniany. Inaczej sporządzany dokument byłby nieważny (*aliter prolatae nihil momenti habent*).

Zachowały się tabliczki, sporządzone po przyjmowanej w doktrynie dacie promulgacji tego *senatusconsultum*³², które nie zachowują kryteriów przezeń wprowadzonych. Znane są też przykłady dokumentów wcześniejszych niż SC. *Neronianum*, które w pełni je przestrzegają. Są to brązowe kopie *diploma militaria* z czasów Klaudiusza potwierdzające nadanie obywatelstwa weteranowi przy *honesta missio*. Znaczenie kluczowe wydaje się mieć fakt, że jedyne znane dwie tabliczki *pertusae*³³ z roku 62 poświadczają akty dokonane w Neapolu, a nie Herculanium, a także, że dopiero od roku 64 wszystkie bez wyjątku tabliczki kampaniskie są *pertusae*. Te przesłanki pozwoliły G. Camodeca stwierdzić, że SC. *Neronianum* było jedynie zaleceniem stosowania praktyki kancelarii cesarskiej. Twierdzenie o wymogach formy pod rygorem nieważności jest zaś interpolacją afrykańskich kompilatorów *Pauli Sen-*

³¹ K. Zangermeister, *CIL* IV 278, datował je na rok 61. Ostatnio ta hipoteza została całkowicie potwierdzona przez G. Camodeca, *Nuovi dati sulla struttura e funzione documentale delle tabulae ceratae nella prassi campana*, *Comm. Hum. Litt.* Vol. 104 (Helsinki 1992, 71, poprzez dokładną analizę wszystkich znanych datowanych dokumentów.

³² Trzy dokumenty spośród TPSulp. oraz kilka spośród *Tabelae Herculanaenses*, datowanych z pewnością na rok 61 lub później (TH 61 z maja 63 roku nie jest *pertusa*).

³³ TH 3 i TH 47.

*tentiae*³⁴. W praktyce sądowej tabliczki sporządzone wedle starych przywy-
czajeń nadal mogły służyć jako pełnoprawny dowód, szczególnie na „prowin-
cji” (a taką było niewielkie Herculaneum)³⁵. Trzeba pamiętać, że miały one
charakter dowodowy. Zatem niemożliwe raczej jest, by sędzia odrzucił w peł-
ni wiarygodny dowód wykonany zgodnie z znanymi mu regułami.

8. Forma dokumentów. Dokumenty sporządzano³⁶ w formie bądź subiek-
tywnej (*chirographa*) bądź obiektywnej (*testationes*). W zasadzie *chirogra-*
pha cechuje umieszczenie daty konsularnej i dziennej na początku tekstu, zaś
testationes – na końcu. Tekst stara się odwarzać rzeczywisty przebieg fak-
tów. „Subiektywność” w przypadku *chirographum* polega na tym, że sporzą-
dzający je, używając pierwszej osoby liczby pojedynczej, oświadcza drugiej
stronie czego dokonał (na przykład w przypadku otrzymania pożyczki: *Aulus*
Agerius scripsi me accepisse mutua et debere Numerio Negidio) i do czego
się zobowiązuje (*ea pecunia proba recte dari stipulatus est Numerius Negi-*
dus spepondi Aulus Agerius). Dokument tego typu zakończony jest przeważ-
nie pieczęcią oświadczającego. Jak wskazuje sama nazwa *chirographum*, akt
sporządzany był własnoręcznie przez oświadczającego³⁷. Dopiero kopię ze-
wnętrzną i opis pieczęci świadków zapisywał zawodowy skryba³⁸.

Testationes wymieniają strony lub stronę i poświadczają dokonanie czyn-
ności opisując ją trzecią osobą liczby pojedynczej (stąd mowa o ich obiek-
tywnej” formie). W odróżnieniu od *chirographa* mają datę konsularną na koń-
cu, a cały ich tekst zapisywany jest przez zawodowego pisarza.³⁹ Zarówno
w jednych jak i w drugich dokumentach, jeżeli tylko zawierano kontrakt słow-
ny, znajduje się odtworzenie formalnego dialogu pomiędzy przyrzekającym
i odbierającym przyrzeczenie.

Interesujące wydaje się zbadanie zależności między materiałem archeolo-
gicznym, a informacjami przekazanymi na przez Gaiusa (G. 3.134: *Praete-*

³⁴ Kiedy je spisywano na przełomie III i IV wieku rzeczywiście obowiązywały reguły po-
wyżej opisywane.

³⁵ Jest to jeden z dowodów na niezgodność praktyki prawnej tabliczek z doktryną prawną.

³⁶ Por. także: M. Amelotti, *L'etrà romana* w M. Amelotti, G. Costamagna, *Alle origini del notariato italiano (Studi Storici sul notariato italiano II)*, Milano 1995, 7–8 i na-
stępne. Problematyką tą zajął się również M. Kuryłowicz, *Chirographa i syngrapha. Z hi-*
storii antycznych zobowiązań pisemnych, „Rejent” 4.10 (1994), 12–25, jednakże informacje przez
niego przekazane na ss. 16–17 nie są zbyt nieścisłe. Dyplomatyka tabliczek kampańskich opisy-
wana jest podobnie do dyplomatyki papirusów, por. H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in*
der Papyruskunde, Darmstadt 1994, 135–139.

³⁷ Lub jeśli był analfabetą przez poproszoną umyślnie osobę, o czym zawsze jest informac-
ja. Por. TP 13 (*infra*, § 2)

³⁸ Nie zaś sami świadkowie jak mówi M. Kuryłowicz, *op. cit.*, 16. Liczba świadków za-
leżała od rodzaju dokumentowanej czynności prawnej. Często było ich siedmiu (kontrahenci,
świadkowie, przy czynnościach *per aes et libram* dochodził do nich *libripens*), ale również spo-
tyka się pięciu lub dziewięciu świadków.

³⁹ Typowymi przykładami są *testatio sistendi: Puteolis in foro ante aram* [miejsce] *Aulus*
Agerius hora tertia [czas] *stetit*; potwierdzenie sprzedaży *mancipatio nummo uno* (por. na przy-
kład TH. 65) czy też wreszcie *nomina arcaria* (TPSulp. 60, TPSulp. 61, TPSulp. 62).

rea litterarum obligatio fieri videtur chirographis et syngraphis, id est, si quis debere se aut daturum se scribat, ita scilicet, si eo nomine stipulatio non fiat. Quod genus obligationis proprium peregrinorum est.). Wyklucza on możliwość zaciągnięcia zobowiązania pomiędzy obywatelami za pomocą *chirographum*. W naszej sytuacji cytowany fragment nie ma zastosowania ponieważ każda z tabliczek dokumentuje dokonanie obok podstawowej czynności prawnej również *stipulatio*. Oczywiście trudno jest stwierdzić co „by było gdyby” *stipulatio* nie miałaby miejsca. Sądzić jednak można, że w tym wypadku warunki obrotu (portowe miasto, interesy prowadzone z peregrynami) przeważałyby nad teorią prawną i takie *chirographum* rodziłoby zobowiązanie także między Rzymianami⁴⁰.

2. Praktyka prawna. Jak już to wyżej powiedziano, odnalezione na *agro Murécine* tabliczki są bezcennym przyczynkiem do poznania rzymskiej praktyki prawnej, przynajmniej tej kampańskiej z pierwszego wieku, która, jak się okaże, częstokroć odbiegała od obowiązującej teorii prawnej. Równie interesująca jest w każdym przypadku rola dokumentu, który przekazuje wiadomość o powstaniu *obligatio verbis*. Czy ma on jedynie charakter dowodowy, czy może tworzył samodzielnie zobowiązanie? Te kwestie spróbujemy pokazać na przykładzie kilku dokumentów, szczególnie zaś tabliczek dokumentujących pożyczki.

a) *Mutua* i inne operacje pieniężne. Dokumenty poświadczające zaciągnięcie pożyczki i zobowiązanie się dłużnika do terminowego zwrotu otrzymanych pieniędzy tworzą sporą część Archiwum Sulpicjuszy⁴¹. Często dokumentom takim towarzyszyły inne opisujące otrzymanie przez wierzyciela *pignus* na zabezpieczenie pożyczonej sumy. Dokumenty tego typu znamy nie tylko z Tabliczek Sulpicjuszy, bogatych danych dostarczają wciąż egipskie papyruse⁴², a także Tabliczki Dackie. Zabytki kampańskie różnią się jednak formą od pozostałych w istotny sposób. Poświadczenia wzięcia pożyczki od poświadczeń otrzymania pieniędzy (rodzaju kwitów) różnią się odwołaniem się wprost (w przypadku tych pierwszych) do pożyczki (*scripsi me accepisse mutua et debere*) podczas gdy te drugie tego nie czynią (*scripsi me accepisse*, przy poświadczeniu długu dodawano jeszcze: *et debere*).

⁴⁰ Szerzej, patrz niżej, 2a)α (str. 65).

⁴¹ TPSulp. 50–59, TP 13 (?). Innym typem dokumentu poświadczającego pożyczkę były *nomina arcaria*. *Stipulatio* w formie *fideiussio* zabezpieczała w ich przypadku zwrot długu przez gwaranta w razie niewypłacalności dłużnika. Szczegółne znaczenie ma TPSulp. 63, która poświadcza złożenie przez Magię Pulchrę córkę Luciusa *sponsio* zabezpieczającej zwrot pożyczki oraz *stipulatio* penalnej *in duplum*. Szerzej: G. Camodeca, *L'archivio...*, cit. (n. 5), 223–225.

⁴² O pożyczce w Egipcie grecko-rzymskim: R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt in the light of papyri*², Warszawa 1955, 340–349, tamże bogata bibliografia, a także O. Montevecchi, *La Papirologia*, Milano 1991, 225–228.

Prześledźmy typowy dokument poświadczający *mutuum* oraz złożony z nim drugi dokument, poświadczający *pignus*⁴³. Jest to TPSulp. 55 – podwójne *chirographum* z *mutuum* i *pignus*.

TPSulp. 55. tab I. pag. 2 (*graphio. scriptura interior*)

1. C(aio) Pompeio Ga[ll]o Q(uinto) Vera[nio] co(n)sulibus
2. V nonas Mar[tia]s (3.03.49)
3. P(ublius) Verg[ili]us Am[pl]iatus scripsi
4. me accepisse m[utu]a e[st] deb[ere]
5. Sex(to) [Gr]anio Num[eni]o sestertia
6. [quin]que m[ill]ia num[mum]
7. [ea]q[ue] HS V m[ill]ia n[um]mum quae supra s[cript]a
8. sunt pr[o]ba recte dari s[tip]u-
9. latus est S[e]x(tus) Gr[a]nius [Numenius]
10. [spopondi P(ublius) Vergil]ius A[mpl]iatus.]

TPSulp. 55. tab I. pag. 1 (*atramento. koniec scripturae exterioris* rozpoczętej na niezachowanej pag. 4)

1. [spopondi P(ublius)] Vergiliu[s] Ampliatus.]
2. C(aio) Pom[peio] Gallo Q(uinto) Vera[nio] co(n)sulibus
3. [V] nonas Mar[tia]s (3.03.49)
4. P(ublius) [V]ergilius Ampliatus sc[ri]psi me]
5. dedisse Sex(to) Granio Num[eni]o
6. pignori argentum p(ondo) X[] []
7. plus minus, quod est sig[no]
8. meo signatum, ab HS V m[ill]ia [n]um[mum]
9. [quae] ab eo mutua accepi [hac?]
10. [die? pe]r [c]h[iro]graphum meu[m.]
11. Actum Puteo[li].⁴⁴

I, 2: druga ręka; I 2, 10 i I 1,1: ostatnia linia pag. 2 pokrywa się z pierwszą z pag. 1

⁴³ Znaki wydawnicze:

W niniejszej pracy przy cytowaniu źródeł epigraficznych zastosowano powszechnie przyjęte oznaczenia (w tekstach przedstawionych nie uwzględniono długiej i krótkiej i, które skryba czasem odróżnia):

()	rozwińnięcie skrótu	C(aius)
[]	uzupełnienie niezachowanej litery	[e]st
{ }	usunięcie litery błędnie wprowadzonej przez skrybę	δουλου{λου}
< >	dodanie litery błędnie przez skrybę opuszczonej	es(t)
<i>kursywa</i>	uzupełnienie częściowo zachowanej litery	Sulpicius
\ /	litera nadpisana przez skrybę nad linią	\ quattor/

⁴⁴ Tłumaczenie:

Za konsulatu Caiusa Pompeiusa Gallusa i Quintusa Veraniusa, na pięć dni przed idami marca (3.03.49). Ja, Publius Vergilius Ampliatus napisałem, że ja otrzymałem pożyczkę i jestem winien Sextusowi Graniusowi Numeniusowi pięć tysięcy sesterców pieniędzy. I te HS 5 tysięcy pieniędzy wyżej wymienione dokładnie zostanie oddane. Zapytał o to uroczyscie Sextus Granius, przyrzekłem (ja) Publius Vergilius Ampliatus.

Za konsulatu Caiusa Pompeiusa Gallusa i Quintusa Veraniusa, na pięć dni przed idami marca (3.03.49). Ja, Publius Vergilius Ampliatus napisałem, że ja dałem Sextusowi Graniusowi Numeniusowi jako zastaw? funtów srebra opieczetowanego moim znakiem za HS 5 tysięcy sesterców pieniędzy, które otrzymałem od niego jako pożyczkę dzisiaj(?) poprzez swoje *chirographum*. Sporządzono w Puteoli.

TPSulp. 55 zawiera dwa dokumenty typu *chirographum*. Pierwszy jest typowym potwierdzeniem otrzymania pożyczki. Publius Vergilius Ampliatus oświadcza, że otrzymał pięć tysięcy sesterców tytułem pożyczki od Sextusa Graniusa Numeniusa (*scripsi me accepisse mutua et debere*) oraz zobowiązuje się do zwrotu tej sumy. Drugim oświadczeniem Ampliatus stwierdza wydanie zastawu (*datio pignoris*) w srebrze oznaczonym jego znakiem⁴⁵. Warto zauważyć, że pożyczka mogła być natychmiast wymagalna (nie oznaczono daty zwrotu⁴⁶) oraz, że nie wspomniano ani słowem o odsetkach, a przecież można założyć z wysokim prawdopodobieństwem, że te towarzyszyły pożyczce (nie jest to już okres kiedy *mutuum* miało przyjacielski charakter).

Brak wzmianki o odsetkach nie dziwi na pierwszy rzut oka – pamiętamy o teoretycznie bezprocentowym charakterze rzymskiej pożyczki. Jednak tabliczki kampaniśkie różnią się tym faktem od znanych z innych źródeł poświadczeń *mutuum*⁴⁷. Zapewne i w tych pożyczkach w rzeczywistości odsetki zostały zagwarantowane. W doktrynie uważa się⁴⁸, że rzeczywista suma otrzymywana przez dłużnika była mniejsza o przyszłe odsetki od sumy, co do której składano *stipulatio* (na przykład dłużnik pisał, że otrzymał 1,100 sesterców, a faktycznie otrzymywał jedynie 1,000). Gröschler⁴⁹ zwrócił uwagę, że w tej sytuacji dłużnik w ewentualnym procesie teoretycznie mógłby użyć *exceptio non numeratae pecuniae*, w wyniku czego wierzyciel przegrałby. Uczony ten proponował hipotezę o natychmiastowej kapitalizacji odse-

⁴⁵ Oczywiście nie ma mowy o pieniądzu bitym (*argentum signatum*), zapewne nie chodzi także o sztabki srebra (*argentum infectum*). Możliwe są trzy hipotezy: (a) Ampliatus był złotnikiem i zastawił wykonane przez siebie przedmioty; (b) zastawione zostały opieczetowane (dla zapobieżenia możliwego *furtum usus*) woreczki z kruszcem (nawet bitym) albo też (c) po prostu srebra – znany z Pompejów przedmioty srebrne (dzbanki, talerze) z wygrawerowanym (a *signare* ma i takie znaczenie) imieniem właściciela i wagą. Por. G. Camodeca, *L'archivio...*, cit. (n. 5), 178–179.

⁴⁶ Jest to częsta praktyka w przypadku Tabliczek Sulpicjuszy. Pożyczki albo są natychmiast wymagalne (to jest w chwili, gdy zażąda ich spłaty wierzyciel, czasem dodatkowo występuje określenie „*cum petieret*”) albo bardzo krótkoterminowe. Na temat wysokooprocentowanych pożyczek ostatnio: A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999.

⁴⁷ W Egipcie, gdzie zresztą pożyczkę poświadczano w formie listu, i w Dacji odsetki oraz sposób ich spłaty są wymieniane wprost w tekście dokumentu. Por. chociażby FIRA III, n° 121 (P. Faud. 45) (Egipt) czy na przykład FIRA III, n° 122 (Alburnus Maior).

⁴⁸ G. Camodeca, *L'archivio...*, cit. (n. 5), 176; P. Gröschler, *Die Tabellae...*, cit. (n. 5), 156–186. Powszechne jest przekonanie, że swój bezprocentowy charakter pożyczka stosunkowo szybko utraciła. Do ukrycia odsetek w ogóle, bądź do ukrycia korzyści wyższych niż dozwolone przez ustawę służył również najprawdopodobniej tzw.: *contractus mohatrae* (Por. F. Schulz, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, 510). Naturalnie na potwierdzenie teorii na temat ukrytych korzyści nie znajdziemy żadnych źródeł bezpośrednich. Kontrahenci dbali przecież, żeby ich niedozwolona przez prawo umowa nie pozostawiła dowodów. A. Castresana Hertero, *El chirographo y la syngrapha*, w: *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro D'Ors*, Pamplona 1987, 371–372, uważa natomiast, że *stipulatio* absorbowała *mutuum* i *pactum usurarium*. Nie wydaje się jednak, żeby w tej sytuacji w ogóle można byłoby mówić o *pactum*. Z drugiej strony nie ma powodu, by uważać, że istniała potrzeba „ukrycia” również legalnych zysków z pożyczki, które mogłyby być gwarantowane przez *stipulatio usuaría*.

⁴⁹ Patrz n. 48.

tek (dłużnik po dostaniu całej wymienionej w dokumencie sumy natychmiast oddawałby wierzycielowi *usurae*). Czy jednak rzeczywiście *stipulatio* już w pierwszym wieku straciła tak wiele ze swego pierwotnego abstrakcyjnego charakteru? Uważa się⁵⁰, że wspomniany wyżej zarzut procesowy powstał w Egipcie dopiero na przełomie I i II wieku, zatem, być może, w przypadku dokumenów kampanińskich nie było niebezpieczeństwa przegrania procesu i pierwsza hipoteza jest właściwa.

α. Znaczenie zwrotu *per chirographum meum*. Bliższej analizy wymaga stwierdzenie zawarte w zakończeniu drugiego dokumentu *quae ab eo mutua accepi [hac die?] per chirographum meum* (I 1, vv. 9-10). Odpowiada mu *quae alio chirographo meo eidem debeo* z TPSulp. 52, I 2, vv. 9-10⁵¹. Czy zwrot

⁵⁰ Por.: P. Colinet, *Querella non numeratae pecuniae*, w *Atti del IV° Congresso di Papirologia*, Milano 1936, 89-100; R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt in the light of papyri*², Warszawa 1955, 342; H. Trofimoff, *La cause dans l'exception et la querelle non numeratae pecuniae*, ZSS 103 (1986) 343, tamże obszerna bibliografia. Ostatnio zaś: W. Litewski, *Non numerata pecunia im klassischen römischen Recht*, SDHI 40 (1994), 405-456, autor ten nie datuje powstania *exceptio non numeratae pecuniae* na czasy wcześniejsze niż Gaiusa.

⁵¹ TPSulp. 52, tabb. I-II (bok), (*atramento, index*), tryptyk

1. Chirographum C(ai) Nov//ii Euni HS ∞ ∞ ∞ mutuor(um)
2. praeter alia HS $\bar{X}$ // ob pignus tritici

TPSulp. 52, tab. I, pag. 2 (*graphio, scriptura interior*)

1. C(aio) Cessare Germanico Aug(usto)
2. Ti(berio) Claudio Germanico co(n)s(ulibus)
3. VI nonas Iulias C(aius) Novius Eunus (2.07.37)
4. scripssi me accepisse muta ab
5. Hessco Eunni Ti(beri) Cessarisi Augusti
6. l(iberto) Primiani ser(vo) {muta} et
7. debere ei sestertia tra milia
8. nummu pret(er) alia HS $\bar{X}$ n(ummum)
9. que alio chirographo meo
10. eidem debo et ea sestertia
11. tra milia {num}nummu
12. q(uae) s(upra) s(cripta) s(unt) p(roba) r(ecte) {recete} dari

TPSulp. 52, tab. II, pag. 3 (*graphio, scriptura interior*)

1. stipulatus ets Hessucus Euni
2. Ti(beri) Cessarisi Augusti l(iberti) Primiani
3. ser(vus) spepo(n)di ego C(aius) Novius Eunus
4. in qua ominis suma dedi ei
5. pignoris (nomine)trigidi alxadrini modi-
6. um septe mila quot est possit[um]
7. in horeis Bassianis puplicis Putola[nor(um)]
8. medis horeo duode[cimo] et sacos ducent[um]
9. os lentis c[ice]r[is..] +issi monocopi
10. et faris in quibus sunt modium
11. quator milia qui sunt possiti in
12. isdem horeis que ominia ab omini
13. vi p(e)riculo meo est fator. ①
14. Actum Putolis.

„otrzymałem poprzez *chirographum*”, „(pieniądze), które jestem mu winien innym moim *chirographum*” należy rozumieć dosłownie, to znaczy, że właśnie *chirographum* powoduje powstanie zobowiązania? Stwierdzenie upodobniałoby ten dokument do znanych z G.3.134 skryptów dłużnych, które właściwe były tylko peregrynom. Należy zauważyć, że i w Digestach znajdujemy⁵² dwa fragmenty, których dosłowne rozumienie skłaniałoby do uznania, że *chirographum* rodziło już w okresie klasycznym zobowiązanie typu literalnego. Na pierwszy rzut oka wydaje się rozsądne odrzucenie takiej interpretacji – bo przecież trudno sobie wyobrazić, żeby prawnicy epoki klasycznej przyjmowali *cautiones* jako źródło zobowiązania. Pozostaje więc uznać te wzmianki jedynie za niezręczność, nieprecyzyjność sformułowania. Ale przecież i Modestinus, i Scaevola⁵³ działali już po *Constitutio Antoniniana*, zatem wtedy, gdy nie było peregrynów – *ergo* właściwe im wedle Gaiusa zobowiązanie powstające z *chirographum* mogło wiązać każdego, kto miał na to ochotę.

Znając nieortodoksyjność, która cechuje Tabliczki Sulpicjuszy, można by pokusić się o hipotezę, że może przynajmniej w przekonaniu *chirographanta*, dokument, który sporządzał, stanowił dlań źródło zobowiązania. Wypowiedź obydwu przywołanych jurystów zdaje się przemawiać za możliwością takiego założenia. Możliwe zatem, że w świadomości zarówno Eunusa jak i Ampliatiusa obowiązek spełnienia świadczenia wypływał z dokumentu przez nich sporządzonego. W wypełnionym cudzoziemcami Puteoli musiało dochodzić do fuzji różnych porządków prawnych, do przenikania się wzajemnie instytucji (a może lepiej: zwyczajów prawnych) basenu Morza Śródziemnego.

Tabliczka ta zapisana jest łaciną w wersji fonetycznej. I 2, 2: *Cessare* = *Caesare*; I 2, 4: *muta* = *mutua*; I 2, 5: *Hessco* = *Hesychos*; *Eunni* = *Eueni*; I 2, 6 i 11: *nummu* = *nummum*; I 2, 7 i 11: *tra* = *tria*; I 2, 7 i 11, II 3, 11: *milia* = *millia*; I 2, 8: *preter* = *praeter*; I 2, 9 i II 3, 12: *que* = *quae*; I 2, 10: *debo* = *debeo*; II 3, 1: *ets* = *est*; *Euni* = *Eueni*; II 3, 4 i 12: *omini...* = *omni...*; *suma* = *summa*; II 3, 5: *tridigi alxadrini* = *tritici alexandrini*; II 3, 6: *quot* = *quod*; II 3, 10: *faris* = *farris*; II 3, 12: *horeis* = *horreis*; II 3, 13: forma osobowa *est* zamiast bezokolicznika *esse*, który tworzyłby z *qu(a)e* konstrukcję *accusativus cum infinitivo* zależną od *fateor*; *fator* = *fateor*. II 3, 14: *Putolis* = *Puteolis*; II, 4: opuszczona, na niej czytelne nazwiska niektórych z sześciu świadków.

⁵² D.22.1.41.2 (Modestinus 3 respon.) ab Aulo Agerio Gaius Seius mutuam quandam quantitatem accepit hoc chirographo: „ille scripsi me accepisse et accepi ab illo mutuos et numeratos decem, quos ei reddam kalendis illis proximis cum suis usuris placitis inter nos”: *qu-aero, an ex eo instrumento usurae peti possint et quae. Modestinus respondit, si non appareat de quibus usuris conventio facta sit, peti eas non posse.*

D.34.3.28.13 (Scaevola, 16 digest.) *Quidam ita legavit: „Semproniae uxori meae reddi iubeo ab heredibus meis quinquaginta ea, quae mutua acceperam chirographo particulatim in negotia mea”: quaesitum est, an, si vere uxoris debitor fuerit, fideicommissum constiterit. respondit, si debita fuissent, nullum esse fideicommissum.*

⁵³ Por.: A. Berger, *Encyclopedical Dictionary of Roman Law*, New York 1952, s. v. „Modestinus Herennius”; *ibidem*, s. v. „Scaevola”. D.22.1.41.2 rozważa także M. Kaser, *Mutuum und stipulatio*, w *Ausgewählte Schriften II*, Camerino 1976, 281 (= *Eranion für G. S. Maridakis*, I, 163). O wzajemnych zależnościach między *stipulatio* a *chirographum* patrz także: A. Castresana Herrero, *El chirographo*, cit. (n. 48), 371–372; autorka jednak nie wykorzystała

β. Specyfika formularza kampańskiego. Warto zauważyć też podobieństwo formularzy kampańskich, wedle których sporządzano poświadczenia wzięcia pożyczki, do przekazanych w Digestach.

D.12.1.40 (Paulus, 3 *quaest.*) *Lecta est in auditorio Aemilii Papiniani praefecti praetorio iuris consulti cautio huiusmodi: „Lucius Titius scripsi me accepisse a Publio Maevio quindecim mutua numerata mihi de domo et haec quindecim proba recte dari kalendis futuris stipulatus est Publius Maevius, sponendi ego Lucius Titius. si die supra scripta summa Publio Maevio eive ad quem ea es pertinebit data soluta satisve eo nomine factum non erit, tunc eo amplius, quo post solvam, poenae nomine in dies triginta inque denarios centos denarios singulos dari stipulatus est Publius Maevius, sponendi ego Lucius Titius. convenitque inter nos, uti pro Maevio ex summa supra scripta menstruos refundere debeam denarios trecentos ex omni summa ei heredive eius.” etc.*

Treść *cautio* przeczytana w czasie rozprawy przed Aemiliusem Papinianusem dokładnie odpowiada wzorowi kampańskiemu. W obydwu przypadkach dokument sporządzono w formie subiektywnej, użyto tych samych wyrażań (*mutua accepisse et debere*), nie zagwarantowano odsetek, a całość aktu potwierdzona została przez *stipulatio*. Podobnie jest z drugim, znanym z Digestów, poświadczeniem zaciągnięcia pożyczki:

D.45.1.126.2 (Paulus, 3 *quaest.*) *„Chrysogonus Flavii Candidi servus actor scripsit, coram subscribente et adsignante domino meo, accepisse eum a Iulio Zosa, rem agente Iulii Quintilliani absentis, mutua denaria mille. Quae dari Quintilliano heredive eius, ad quem ea res pertinebit, kalendis Novembribus, quae proximae sunt futurae, stipulatus est Zosas libertus et rem agens Quintilliani, sponendit Candidus dominus meus. etc.”*⁵⁴

Także i w tym źródle znajdujemy formularz niemal identyczny z kampańskim. Tym razem jednak dokument został sporządzony (choć także w formie subiektywnej) przez niewolnika dłużnika (być może on sam nie umiał pisać?). Przekazy Paulusa dowodzą, że to właśnie Tabliczki Sulpicjuszy, Pompejańskie i Herkulańskie są bardziej zgodne z doktrynalnym wzorcem niż ich odpowiedniki znane z papirusów i Tabliczek Dackich.

γ. Funkcja *stipulatio* przy *mutuum*. Wiele wnoszą też tabliczki dla prześledzenia roli *stipulatio* przy udzielaniu pożyczki. Najprostszym schematem, jaki można przedstawić jest połączenie następujących czynności prawnych. Najpierw poprzez *datio pecuniae* powstawało *mutuum*, jako kontrakt realny. Później *creditor* zadawał pytanie o zwrot pożyczki *debitorowi*, a ten odpowiadał twierdząco. Akt *stipulatio* byłby zatem nowacją poprzedniego zobowiązania z *mutuum* i jednocześnie je umarzał, obowiązek dłużnika i prawo wierzyciela miały od tej chwili źródło w kontrakcie werbalnym⁵⁵. Cały proces dokumentowano zaś sporządzając *cautio*, najczęściej (jeśli nie wyłącznie) w formie *chirographum*.

Datio et numeratio pecuniae → 1. *mutuum stipulatio* → 2. *obligatio verbis* → *chirographum*

danych z Tabliczek Sulpicjuszy i poza przywołanym już stwierdzeniem (*supra*, n. 48) nie przedstawia innych wniosków.

⁵⁴ Dalej następowała dodatkowa *stipulatio* zabezpieczająca karne odsetki o ile pieniądze nie zostaną zwrócone terminowo.

⁵⁵ Stąd też TP 34 (*infra* 26) [str. 71] wywodzi zaskarżalność ze *sponsio*, a nie *mutuum*.

Drugim możliwym tropem są rozważania Maxa Kaser⁵⁶ na temat przemiany realnego charakteru *mutuum* w realno-werbalny. Co prawda wnioski te dotyczą okresu późnoklasycznego i poklasycznego, ale zdają się mieć zastosowanie i w naszym przypadku. Budowane są między innymi na przekazach D.45.3.1.2 i D.46.2.6.1⁵⁷, a także na znaleziskach dackich. Kaser dowodzi, że dodana do *mutuum stipulatio* miała znaczenie dla zagwarantowania odsetek i terminu zwrotu pożyczki. Kontrakt werbalny wcale nie miałby charakteru nowacyjnego w stosunku do realnej pożyczki⁵⁸, nie występowałby bowiem u kontrahentów *animus novandi*⁵⁹, a cel *stipulatio* byłby zupełnie inny. Jak dowodzi Maria Zabłocka, *stricte* realny charakter pożyczki pod koniec okresu klasycznego ulegał zachwianiu⁶⁰. Umieszczenie zatem *mutuum* w czwórpodziale kontraktów Gaiusa zapewne nie odpowiadało całkowicie rzeczywistej praktyce prawnej. Wydaje się więc uprawniona hipoteza, że być może już w połowie pierwszego wieku, w codziennym obrocie, pożyczka z wolna zaczynała tracić swój ściśle rzeczowy rys. Przemiana zaszła tym łatwiej, że uprawnienia wierzyciela zarówno z tytułu *mutuum* jak *sponsio*, gdy przedmiotem świadczenia mają być pieniądze, realizowane były za pomocą *condictio certae creditae pecuniae*. W tabliczkach dopatrzyć by się można zatem obligacji powstającej poprzez połączenie *stipulatio* z *mutuum*, swoistego kontraktu werbalno-realnego („*kombinierter Vertrag*”, jak go nazywa Kaser⁶¹). Mielibyśmy zatem do czynienia z początkiem procesu opisanego przez niemieckiego uczonego.

Datio et numeratio pecuniae + stipulatio → 1. *mutuum* realno-werbalne → *chirographum*

⁵⁶ M. Kaser, *Mutuum...*, cit. (n. 53), 273–300 (155–182)

⁵⁷ D.45.3.1.2 (Iulianus 52 digest.): *Si servus communis meus et tuus ex peculio, quod ad te solum pertinebat, mutuum pecuniam dederit, obligationem tibi adquirit et, si eandem mihi nominatim stipulatus fuerit, debitorem a te non liberabit, sed uterque nostrum habebit actionem, ego ex stipulatu, tu quod pecunia tua numerata sit: debitor tamen me doli mali exceptione summovere poterit.*

D.46.2.6 (Ulpianus, 46 ad Sab.): *Si ita fuero stipulatus: „quanto minus a Titio debitor exegissem, tantum fideiubes?” non fit novatio, quia non hoc agitur ut novetur. Cum pecuniam mutuum dedit quis sine stipulatione et ex continenti fecit stipulationem, unus contractus est. idem erit dicendum et si ante stipulatio facta est, mox pecunia numerata sit.*

⁵⁸ D.46.2.6 pr.1; D.46.2.7 (Pomponius 24 ad Sab.): *Cum enim pecunia mutua data stipularmur, non puto obligationem numeratione nasci et deinde eam stipulationem novari, quia id agitur, ut sola stipulatio teneat, et magis implendae stipulationis gratia numeratio intellegenda est fieri.* A także: P. Apathy, *Animus novandi – das Willensmoment beim römischen Schuldenerneuerungsvertrag*, Wien–New York 1975, *passim*, a szczególnie 49nn.

⁵⁹ Por. przede wszystkim P. Apathy, *Animus novandi – das Willensmoment beim römischen Schuldenerneuerungsvertrag*, Wien–New York 1975, *passim*, a szczególnie 49nn.

⁶⁰ M. Zabłocka-Słonina, *Realny charakter mutuum w rzymskim prawie klasycznym*, CPH 31.2 (1979), 1–30.

⁶¹ M. Kaser, *Mutuum...*, cit. (n. 53), 273 (155).

Ciekawym dokumentem, zbliżonym do poświadczenia *mutuum*, jest TP 13 (= TPSulp.78), zawierająca oświadczenie o otrzymaniu pieniędzy i ustanowienie poręczenia ich zwrotu. To podwójne *chirographum* dokumentuje czynność prawną całkowicie nieortodoksyjną z punktu widzenia dogmatyki prawnej.

TP 13, tab. I, pag. 2 (*graphio, scriptura interior*)

1. 'Επί; ὑπάρτων Μάρκου' Ακύλα' Ιουλι-
2. ανοῦ καί; Ποπλίου Νωνίου Ασ-
3. κρήνα πρὸ; τριῶν εἰδῶν 11.04.38
4. 'Απριλίων; ἐν Δικαρχία.
5. Μενέλαος Εἰρηναίου Κερα-
6. μήτης ἔγραξα ἀπέχιν μαι
7. παρὰ Πρίμου Ποπλίου 'Αττίου Σεβή-
8. ρου δοῦλου{λου} δηνάρια χιλία
9. ἐφκ ναυλωτικῆς ἐκσφραγισμένης,
10. καί; ἀποδώσω ἀκο{υ}λούθως
11. τῇ ναυλωτικῇ ἥ(ν) πεπονημαι πρὸς
12. αὐτόν· κατέστησα δὲ ἔνυον

TP 13, tab. II, pag. 1 (*graphio, scriptura interior*)

1. εἰς ἔκτισιν τῶν προγεγραμμένων
2. δηναρίων χιλίων Μάρκον Βαρ-
3. βάτιον Κέλερα.
4. Q(uintus) Aelius Romanus scripsi rogatu et
5. mandatu M(arci) Barbatu Celeris coram
6. ipso quod is litteras nesciret eum
7. sua fide iubere eas * ∞ q(uae) s(upra) s(crypta) sunt
8. Primo P(ubli) Atti Severi ser(vo) pro Menela-
9. uo Irenaei f(ilio) Ceramietae ita
10. uti supra scriptum es(t). ① ② ③⁶²

I 2, 4: I. Δικαρχία (=Δικαιορχία=Puteoli); I 2, 6: μαι=με (jest dobrze poświadczony w już od czasów hellenistycznych wariant *accusativi* od zaimka ἐγώ. Cała formuła (ἔγραξα ἀπέχιν μαι) jest kalką doskonale znanego z łacińskich kontraktów *scripsi me accepisse*, wprowadzającą informację o otrzymaniu przez chirografanta pieniędzy od adresata jego *chirographum*; I 2, 11: πεπονημαι (G. Purpura⁶³) – wydaje się jednak, że jest to zwyczajny błąd drukarski; II 3, 4-10: druga ręka; II 3, 10: następują trzy pieczęcie sporządzających *chirographa*. Na pierwszej z nich widać najprawdopodobniej Artemidę z *kalathos* na głowie, w postaci hieratycznej – był to zapewne znak Menelaosa. Także na dwóch pozostałych uwidoczniło się postacie kobiece. Drugą zdobi być może Atena.

⁶² Tłumaczenie: Za konsulatu Marcusa Aquila Iulianusa i Publiusa Noniusa Asprenasa, trzy dni przed Idami kwietnia (11.04.38), w Dikaiarchei. Ja, Menelaos syn Irenaiosa pochodzący z Keramos napisałem, że ja otrzymałem od Primusa, niewolnika Publiusa Attiusa Severusa, tysiąc denarów z powodu przypieczętowanej *naulotiké*. I oddam (je) zgodnie z tą *naulotiké*, którą z nim uczyniłem. Ustanowiłem Marcusa Barbatusa Celera gwarantem dla zapłacenia wyżej wymienionych tysiąca denarów.

Ja, Quintus Aelius Romanus napisałem, poproszony przez Marcusa Barbatusa Celera i z (jego) polecenia, ponieważ on nie zna liter, że on zobowiązał się Primusowi, niewolnikowi Publiusa Attiusa Severusa, gwarantować te wyżej wymienionych 1000 denarów za Menelaosa syna Irenaiosa pochodzącego z Keramos, tak jak to wyżej napisano.

⁶³ G. Purpura, *Tabulae Pompeianae 13 e 34: due documenti relativi al prestito marittimo*, w *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia (Napoli 19-26 maggio 1983)*, Napoli 1994, 1251.

Ten niezwykle ciekawy dokument (a właściwie dwa, połączone ze sobą *chirographa*) był przedmiotem wnikliwych studiów⁶⁴. Szczególne zainteresowanie budziła nie tylko jego nietypowa forma, odbiegająca od zwykłych *chirographa*, język (jedyne w archiwum Sulpicjuszy przykłady występowania greki), ale także problematyka, której dotyczy. Wolf uważał występującą w tekście νολωτική za odpowiadającą *contractus traiecticius*, Ankum, a także Purpura widzieli w niej raczej *fenus nauticum*. Prześledźmy treść dokumentu. Menelaos oświadcza, że otrzymał od Primusa niewolnika Publiusa Attiusa Severa 1000 denarów z tytułu wcześniej zawartej νολωτική (συγγραφή). Gwarantem zwrotu tej sumy ustanowił Marcusa Barbatusa Celera. Ten w osobym *chirographum*, sporządzonym przy pomocy Quintusa Aeliusa Romanusa, potwierdza przyjęcie na siebie gwarancji zapłaty wymienionej sumy.

Spór w doktrynie co do rozumienia terminu νολωτική wywołały zawarte w tekstach wyrażenia: ἔγραξα ἀπέχιν μοι („napisałem, że otrzymałem”) oraz ἀποδώσω („oddam”). Ankum argumentuje⁶⁵, że nie jest zrozumiałe użycie czasownika ἀποδίδωμι zamiast dobrze poświadczanego παραδίδωμι (dostarczę), przy założeniu, że νολωτική to kontrakt dotyczący przewozu towaru. Założenie, że umowa zawarta między Menealosem i Primusem była pożyczką morską również wywołuje wątpliwości. W dokumencie brakuje jakiegokolwiek wzmianki o pożyczce. Jak wiadomo po słowach „napisałem, że otrzymałem” zawsze następuje dopełnienie „*mutuos*” (względnie „*mutua*”) oraz stwierdzenie „i jestem winny [suma pieniędzy]”⁶⁶. Samo stwierdzenie „napisałem, że otrzymałem [suma pieniędzy]” jest jedynie potwierdzeniem zapłaty⁶⁷. Dziwi również brak *stipulatio poenae*, powinna ona – jak chce Biscardi – towarzyszyć każdemu *fenus nauticum*⁶⁸.

Problem charakteru podstawowego kontraktu jest jednak dla naszych rozważań mniej istotny. Interesująca i niezwykle zagadkowa jest natomiast kwestia obligacji słownych w obydwu dokumentach. Przede wszystkim pierwszy dokument nie kończy się informacją o złożeniu zobowiązującej do zwrotu pieniędzy *stipulatio* (oczywiście w formie *fideipromissio*, ze względu na uczestnictwo peregryna w tym akcie), a wszak powinna ona się tam była znaleźć – tak jak i w innych *chirographa* dotyczących pożyczek⁶⁹. Poza tym, w drugim akcie brak tak charakterystycznej⁷⁰ wzmianki o zawe-

⁶⁴ J. G. Wolf, *Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund: Der Seefrachtvertrag des Menelaos*, „Freiburger Universitätsblätter” 65 (1979) 23nn.; H. Ankum, *Tabula Pomp. 13 – ein Seefrachtvertrag oder ein Seedarlehn?*, „Iura” 29 (1978) 156nn. G. Purpura, *op. cit.*, 1245nn.

⁶⁵ H. Ankum, *op. cit.*, 165.

⁶⁶ Patrz *supra*, § 2a.

⁶⁷ Tak w TPSulp. 72, patrz *supra* § 1b.

⁶⁸ A. Biscardi, *Actio pecuniae traiecticiae*², Torino 1974, *passim*, ale przede wszystkim 25–36.

⁶⁹ Możliwe acz bardzo wątpliwe jest, zgodnie z G. 3.93, potraktowanie ἀποδώσω jako odpowiedzi w *obligatio verbis*. Wciąż jednak brakowałoby w tym przypadku charakterystycznej wzmianki o zapytaniu w typie „καὶ ἐπερωτηθεῖς”.

⁷⁰ Por. TPSulp. 60, 61, 62.

zwaniu gwaranta do złożenia gwarancji przez wierzyciela (na przykład w ten sposób: „*interrogante Primi P(ubli) Atti Severi servi eum fide sua iubere...*”)⁷¹. Niewątpliwe zaś jest posłużenie się *fideiussio* dla zagwarantowania zwrotu sumy. Jej celem było zobowiązanie do gwarantowania zwrotu otrzymanej przez Menelaosa sumy.

Jakie były przyczyny tak nietypowej konstrukcji tych dokumentów? Być może brak zapytania w drugim akcie wiąże się z tym, że stroną pytającą był niewolnik? Ta hipoteza jednak jest bardzo niepewna – znane są przecież akty, w których niewolnicy przyjmują nawet *sponsio*⁷². Wydaje się raczej, że problemy wynikają z charakteru *νολλωτικῆς*, która była kontraktem pierwotnym w stosunku do potwierdzenia przyjęcia pieniędzy i poręczenia zwrotu tej sumy. Niezależnie od tego czy umowa z TP 13 była mutacją *locatio-conductio* czy też *fenus nauticum*, należała do *negotii iuris gentium*. Jako taka nie podlegała ścisłym formom prawa rzymskiego i nieortodoksyjne sformułowanie obydwu aktów i użycie *fideiussio* dziwiłoby ale już mniej. Nie tylko język obydwu dokumentów wskazuje na synkretyczny charakter dokonanej czynności prawnej. Jak wiadomo, hellenistyczna praktyka prawna nadawała dużo większe znaczenie dokumentowi pisanemu niż zawarciu zobowiązania werbalnego. Możliwe jest, że ta właśnie tendencja zwyciężyła przy sporządzaniu *chirographa* z TP 13.

b) Skarga z tytułu *stipulatio*. Codzienny obrót pokazuje także TP 33 (= TPSulp 31. G. Camodeca opublikował trzecią tabliczkę tego tryptyku z imionami świadków) (dwie *formulae*), która przynosi nam przykład dwóch formułek procesowych ułożonych dla skargi z tytułu *stipulacji*.

TP 34, tab. I, pag. 2 (*graphio, scriptura interior*)

1. Ea res agetur de sponsione.
2. C(aius) Blossius Celadus iudex esto.
3. Si parret C(aium) Marcium Satur[ninum]
4. C(aio) Sulpicio Cinnamo HS I) ∞ d[are]
5. oportere q(ua) d(e) r(e) agitur
6. C(aius) Blossius Celadus iudex C(aium)
7. Marcium Saturninum HS I) ∞
8. C(aio) Sulpicio Cinnamo cond[em]nato,
9. si non parret apsolvito.
10. C(aius) Blossius Celadus iudex es{s}to.

TP 34, tab. II, pag. 3 (*graphio, scriptura interior*)

1. [si par]ret C(aium) Marcium [Sat]urninum
2. [C(aio)] Sulpicio Cinnam[o] HS (I) I) ∞ ∞ ∞
3. [d]are oportere q(ua) [d(e) r(e) agi]tur

⁷¹ Podobna sytuacja jest opisana w reskrypcie Sewera i Karakalli: C.8.37.1 (Imp. Severus et Antoninus AA. Secundo) *Licet epistulae, quam libello inseruisti, additum non sit stipulatum esse eum cui cavebatur, tamen si res inter praesentes gesta est, credendum est praecedente stipulatione vocem spondentis secutam.* (a. 200 accepta XVII k. Mai. Severo III et Victorino cons.). Princepsi stwierdzają, że nawet jeśli dokument nie zachowuje wzmianki o *interrogatio* domniemywa się dokonanie ważnej *stipulatio*.

⁷² TPSulp. 51, TPSulp. 52 i TP 18, TP 35; Por. także J. URBANIK, *Sponsio servi*, JJP 28 (1998), 185–201.

4. C(aius) Blossius Celadus iude[x] [C(aium)]
5. Marcium Satu[r]ninum [HS] ((I)) ∞ ∞ ((I))
6. [C(aio)] Sulpicio Cinnam[o con]demnato,
7. si non parret apsolvito.
8. Iudicare iussit A(ulus) Cossinius Priscus IIvir.
9. [Actu]m Puteol[is].
10. *vacat*
11. [F]austo Cornelio Sul[la Feli]ce (52)
12. Q(uinto) Marcio Barea Sorano 'co(n)s(ulibus)'.⁷³

II 3, 8: A(ulus) Cossinius Priscus (G. Camodeca); P(ublius) Cossinius Priscus (G. Purpura⁷⁴, J. G. Wolf), prawie równie uprawniona na podstawie zdjęcia wydaje się również lektura: T(itus) Cossinius Priscus.

Mamy zatem do czynienia z dwiema formułkami procesowymi ułożonymi przez duovira Puteoli w fazie *in iure* procesu formułkowego (swoją drogą interesujące jest, że ten urzędnik był kompetentny w sporze o tak poważną sumę – osiemnaście tysięcy sesterców). Powód, Caius Sulpicius Cinnamus, domaga się od pozwanego, Caiusa Marcjusa Saturninusa, świadczenia raz w wysokości sześciu, a drugi raz osiemnastu tysięcy sesterców za pomocą *condictiones certae creditae pecuniae*.

Trudno jest powiedzieć, jaka była przyczyna umiejscowienia tych dwóch formułek obok siebie. Najprostszym rozwiązaniem byłoby założenie, że dochodzone są dwie niezależne od siebie wierzytelności. Można też doszukiwać się między nimi związku. Należność większa powstałaby poprzez ziszczenie się karnej *stipulatio*? A może należność mniejsza to odsetki od pożyczonej wcześniej sumy większej? Purpura⁷⁵ wysunął tezę, że mamy tu do czynienia z pożyczką morską i wysokimi odsetkami od niej (33 1/3%). Niestety, ta hipoteza, jak i każda inna, nie znajduje potwierdzenia w źródle.

Wydaje się ważnym podkreślenie, że w *praescriptio* (bądź *demonstratio*) formułki powołano się na dokonaną wcześniej *sponsio*, a nie na fakt udzielenia pożyczki. Wskazuje to na znaczenie, jakie miał dla powoda fakt zaciągnięcia *obligatio verbis*, który anulował ewentualne skargi wynikające z re-

⁷³ Tłumaczenie:

Ta sprawa toczy się z tytułu *sponsio* (*praescriptio*). Niech sędzią będzie Caius Blossius Celadus (*nominatio*). Jeśli okaże się, że Caius Marcjusz Saturninus ma dać-swiadczyć 6,000 HS Caiusowi Sulpiciusowi Cinnamusowi, o co toczy się ten spór (*intentio*), niech Caius Blossius Celadus – sędzia zasądzi Caiusa Marcjusa Saturninusa na 6,000 HS na rzecz Caiusa Sulpiciusa Cinnamusa, jeśli się nie okaże niech go uwolni (*condemnatio*).

Niech sędzią będzie Caius Blossius Celadus (*nominatio*). Jeśli okaże się, że Caius Marcjusz Saturninus ma dać-swiadczyć 18,000 HS Caiusowi Sulpiciusowi Cinnamusowi, o co toczy się ten spór (*intentio*), niech Caius Blossius Celadus, sędzia zasądzi Caiusa Marcjusa Saturninusa na 18,000 HS na rzecz Caiusa Sulpiciusa Cinnamusa, jeśli się nie okaże niech go uwolni (*condemnatio*). Rozkazał osądzić Aulus Cossinius Priscus IIvir (Puteoli) (*iussum iudicandi*). Sporządzono w Puteoli za konsulatu Faustusa Corneliusa Sulli Felixa i Quintusa Marcjusa Barrei Soranusa.

⁷⁴ G. Purpura, *op. cit.* (nn. 63).

⁷⁵ G. Purpura, *op. cit.* (nn. 63) i por. też *supra*, § 2a (str. 69n.).

alnego kontraktu *mutuum*. Wolf⁷⁶ jednak uznał, interpretując TP 34, że wierzyciel mógł wystąpić przeciwko dłużnikowi zarówno ze skargą *ex stipulatu* jak i *ex mutuo*⁷⁷.

c) *Stipulatio dupla*. Kilka spośród tabliczek przynosi poświadczenie dokonanej umowy kupna-sprzedaży. Wnoszą one sporo do naszej wiedzy o funkcjonowaniu w praktyce edyktu edyli kurulnych. Najlepiej zachowana jest (nie znajdujemy żadnej kompletnej) trzecia strona drugiej tabliczki TPSulp. 43 (pierwsza zaginęła).

TPSulp. 43, tab. II, pag. 3 (*graphio, scriptura interior*), dyptyk

[sanum furtis noxae]

1. [solutum] esse fugi(i)vom
2. [err]onem [non] esse [et] cetera
3. *ex edicto aed(ilium) cur(ulium) [q]uae huiusque*
4. *an[n]i scripta comprehensaue*
5. sun[t] recte praestar[i et d]uplam
6. [p]ecuniam ex for[mula] ita
7. [u]ti [ad]s[o]let recte [dar]i stipul(atus)
8. est T(itus) Vestorius Arpocra mi[n]or
9. [spo]ndit T(itus) Vestorius Phoenix.
10. Actum Puteol(is) XII(?) k(alendas) Se[p]t(embres).
11. Se[r(vio A)]sin[i]o Sex(to) Nonio co(n) s(ulibus)⁷⁸ (21(18?).08.38)

Ostatnia linia pag. 2 rekonstruowana na podstawie TH 60 oraz O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum*³, Leipzig 1927, 567–568. *Pagina* czwarta zawierająca dobrze czytelne imiona dzie więciu świadków została opuszczona, nieczytelna zupełnie jej prawa strona nie pozwoliła zrekonstruować całego tekstu dokumentu.

Titus Vestorius Arpocra młodszy zawarł umowę *emptio-venditio servi* z Titusem Vestoriusem Phoenixem. Sprzedający zobowiązuje się do wydania niewolnika nieobarczonego wadami prawnymi i ukrytymi fizycznymi⁷⁹. Wady te zostały wskazane w dwojaki sposób – najpierw przez przykładowe wyliczenie, a później przez podkreślenie, że wchodzi doń także usterki rzeczy wymienione przez edykt edyli kurulnych⁸⁰. Cała umowa jest zamknięta klauzulą stypulacyjną. Przyjrzyjmy się jej funkcji.

⁷⁶ J. G. Wolf, *Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund: die Konditionen des C. Sulpicius Cinnamus*, SDHI 45 (1979), 165nn.

⁷⁷ Umacniałoby to tezę o realno-werbalnym charakterze pożyczki, patrz *supra* § 2a) oraz M. Kaser, *Mutuum*..., *cit.* (n. 53), 274 (156).

⁷⁸ Tłumaczenie:

[...] [niewolnik] że jest [zdrowy,] wolny [od obciążeń powstałych z kradzieży i noksalnych], że nie jest skłonny do włóczenia się ani ucieczek i tym podobne jak wynika z edyktu edylów kurulnych, który został na ten rok napisany i przedstawiony, a także że dokładnie będzie świadczony, i że podwójna [jego] wartość będzie dokładnie dana z formułki tak jak jest w zwyczaju. Zapytał o to uroczyscie Titus Vestorius Arpocra młodszy, przyrzekłem (ja) Titus Vestorius Phoenix. Sporządzono w Puteoli, na 12 (?) dni przed kalendami września, za konsulat Serviusa Asi-niusa i Sextusa Noniusa (21(18?).08.38).

⁷⁹ Na temat *emptiones cum stipulatione dupla*: G. Camodeca, *L'archivio*..., *cit.*, 142–162.

⁸⁰ Jest to sama w sobie informacja niezwykle ciekawa gdyż wskazuje, że ten akt prawny miał moc nie tylko w stosunku do targowisk w Rzymie.

Przed wszystkim *stipulatio* zabezpiecza odpowiednie wykonanie umowy (*recte praestari*). Zawarcie tego kontraktu ułatwiało dochodzenie ewentualnych roszczeń nabywcy. W tym aspekcie rola *obligatio verbis* jest identyczna jak w przypadku *mutuum*⁸¹. *Stipulatio* ma w TPSulp. 43 także charakter penalny. Jest to dobrze znana karna *stipulatio duplae (pecuniae)* zawierana przez sprzedawcę, która miała się realizować na wypadek ewikcji rzeczy sprzedanej.

*

* *

Tabliczki Sulpicjuszy dostarczają niezwykle bogatego materiału dotyczącego praktyki prawnej w pierwszym wieku w Italii. Praktyka mogła odbiegać i często daleko odbiegała, od teorii znanej z Instytucji Gaiusa czy też tekstów zamieszczonych w kodyfikacji justyniańskiej. I tak znajdujemy potwierdzenie udziału niewolników w *sponsiones*⁸², kontraktowy charakter *nomina arcaria*, jak i odchodzenie od realności *mutuum*. Znaleźisko z Murécine przynosi informacje na temat codziennego obrotu prawnego i gospodarczego pierwszowiecznych Puteoli i synkretyzmu różnych porządków.

Osobną, fascynującą kwestią, jest funkcja tabliczek. Z dogmatycznego punktu widzenia możliwe jest uznanie ich jedynie za świadectwa dokonanych czynności prawnych. I taką rolę, szczególnie w sytuacji spornej i wynikającym z niej procesie, tabliczki odgrywały. Kwestią otwartą z powodu braku źródeł pozostaje uznanie tabliczek za samodzielne źródło zobowiązania. Dwa zabytki zdają się potwierdzać hipotezę, że przynajmniej w wyobrażeniu osób biorących udział w sporządzeniu *chirographum* mogło ono mieć znaczenie prawno-zobowiązujące. Jeśli takie założenie rzeczywiście byłoby prawidłowe to Tabliczki Sulpicjuszy wyznaczałyby początek drogi, której zamknięciem była *constitutio* Leona II z 472 roku⁸³. Uznała ona, że dla ważności i skuteczności *stipulatio* nieistotny jest fakt jej rzeczywistego dokonania lecz istnienie mówiącej o tym *cautio*, nawet jeśli kontrakt werbalny przez nią opisany byłby fikcją.

⁸¹ *Supra* § 2a.

⁸² Por. J. Urbanik, *Sponsio servi*, cit. (n. 72).

⁸³ C.8.37.1

LES TABLETTES CIRÉES DES SULPICES ET LA PRATIQUE JURIDIQUE ROMAINE

Résumé

Ce article a pour but de présenter au lecteur l'une des plus importantes découvertes archéologiques des dernières années, qui a approfondi la connaissance de la pratique du droit romain: l'analyse des Tablettes des Sulpices menée en premier lieu par G. Camodeca. Les documents du 1er s. ap. J.-Chr. et conservés grâce à l'éruption de Vésuve en 79 nous permettent de comprendre le fonctionnement du droit romain et surtout de la pratique des emprunts et de la stilation. L'auteur s'intéresse à la structure des tables qui documentent la contraction d'un emprunt et aussi à la signification de la locution „per chirographum meum”. Il analyse en plus l'institution de „mutuum” dans sa forme qui apparaît dans les Tablettes des Sulpices. On peut se rendre compte ainsi que l'emprunt dans les transactions commerciales avait perdu beaucoup de son „réel” caractère dogmatique, sans doute à partir du 1er s. ap. J.-Chr.

